

**Правлячий клас "безкласового" радянського суспільства
в умовах суспільно-політичних трансформацій
1985–1991 рр.**

Серед розмаїття факторів впливу на політичний розвиток СРСР на всіх етапах його існування традиційно домінував суб'єктивний фактор. Це обумовлювало виключну роль політичної еліти в державі, хоча наявність елітарного прошарку в соціалістичному суспільстві офіційно заперечувалась, адже однією з основних ознак соціалізму вважалася безкласовість. Десятки років категорично заборонялося досліджувати механізми та реальну спрямованість дій радянських можновладців. Однак сучасні історики, політологи та соціологи сходяться в одному: панівний клас у Радянському Союзі існував, хоча й мав суттєві відмінності порівняно з елітарними прошарками Заходу. Термінологія, що описує осіб, які знаходяться на верхівці соціальної драбини і керують іншими, достатньо різноманітна: "еліта", "вищі державні функціонери", "чиновники", "політичний персонал", "політичний клас" тощо. Проте жоден із цих термінів не відповідає повною мірою ознакам правлячого класу, що виник у СРСР і відносно якого нині вже без застережень уживається термін "номенклатура".

Дослідження особливостей функціонування партійно-радянської номенклатури у період суспільно-політичних змін 1985–1991 рр. особливо актуальне, оскільки дозволяє зрозуміти, по-перше, реальну та суперечливу роль партійно-радянської номенклатури у процесі суспільно-політичних трансформацій 1985–1991 рр.; по-друге, відповісти на питання, чому значна частина компартійно-державної номенклатури УРСР стала "силою гальмування" перебудови в республіці; по-третє, чому на теренах пострадянської України продовжилося панування колишньої номенклатури.

Отже, актуальність дослідження цілком очевидна, оскільки розуміння тенденцій, притаманних розвитку партійно-радянської номенклатури протягом 1985–1991 рр., дозволить точніше та ретельніше проаналізувати та оцінити траєкторії й парадигми політичного розвитку України як у період перебудови, так і на сучасному етапі.

Оскільки в радянській історіографії тема номенклатури була заборонена, а зарубіжні вчені були обмежені у своїх наукових пошуках через брак архівних матеріалів, проблема еліти в радянському суспільстві практично не досліджувалася. Першим, хто підняв проблему правлячого

класу в СРСР, був М.Восленський, монографія якого є найбільш повним і ґрунтовним дослідженням із даного питання [5]. Саме він увів у науковий обіг термін "номенклатура" і переконливо довів, що радянське суспільство, всупереч офіційним документам, які проголошували безкласовість, відсутність експлуататорів і експлуатованих, всезагальну рівність тощо, було класовим і панівним класом у ньому стали саме управлінці [5, с. 21–23]. Для того щоб з'ясувати питання, чи була радянська номенклатура окремим класом у суспільстві, можна навести чотири ознаки класоутворення, що були визначені В.Леніним: по-перше, місце в історично обумовленій системі суспільного виробництва; по-друге, роль у суспільній організації праці; по-третє, засоби отримання і розміри частки суспільного прибутку, по-четверте, відношення до засобів виробництва (володіння або неволодіння). Перші три ознаки безпосередньо стосуються номенклатури, однак щодо четвертої виникає сумнів, адже засоби виробництва не перебували у приватній власності радянських управлінців. Проте цілком слушною є думка Г.Ашина, який стверджує, що в Радянському Союзі близькість до влади – це аналог і заміна юридичного права приватної власності [1, с. 42]. Таким чином, номенклатура, без сумніву, була класом, який, з одного боку, проголошував себе виразником інтересів пролетарів, а з іншого – відкривав для себе нові механізми для експлуатації цих самих пролетарів та панування над ними.

Виходячи з розуміння номенклатури як переліку найбільш важливих посад, кандидатури на які попередньо розглядаються, рекомендуються і затверджуються відповідним партійним комітетом (райкомом, міськкомом, обкомом партії тощо), а також робітників, які знаходяться на ключових посадах, стає цілком очевидним, що номенклатура – це управлінці, а управлінці, як уже було вище зазначено, були панівним класом у радянському соціумі.

У сучасній історичній науці стан вивчення проблеми формування та еволюції партійно-радянської номенклатури в УРСР є фрагментарним і недостатнім. Так, якщо питання становлення і розвитку державно-партійної номенклатури та процесів, що відбувалося у ній на світанку радянської епохи, знайшли своє відображення у наукових дослідженнях українських (М.Дорошко [8] та ін.) і російських (Т.Коржихіна [11], М.Левін [15] та ін.) істориків, то не менш важливі трансформаційні процеси та еволюційні явища в середині правлячого класу радянського суспільства, що відбувалися на завершальному етапі існування СРСР та УРСР, залишилися фактично поза увагою українських істориків.

Наочним прикладом ігнорування трансформацій, що відбувалися в партійно-радянській номенклатурі періоду перебудови, є стаття Т.П.Коржихіної та Ю.Ю.Фігатнера "Советская номенклатура: становление, механизмы действия", у якій авторами виділяються чотири етапи в історії СРСР 1917–1986 рр., яким притаманні якісно відмінні форми державної влади, що, відповідно, обумовлювало місце і становище номенклатури: перший, ленінський, який характеризується пошуковим характером у питанні державного ладу країни; другий, сталінський, – народження і закріплення номенклатури; третій, хрущовський, – короточасна демократизація та спроби встановити колегіальну форму номенклатурної влади, прагнення послабити воєнізований її характер, пошук шляху виходу країни з кризи управління народним господарством; четвертий, брежнєвський, – люмпенізація та повна деградація номенклатурного політичного режиму [11, с. 31–32]. Аналіз визначених етапів достатньо глибокий і підтверджує вказані характеристики. Однак автори хронологічно обмежили історію функціонування партійно-радянської номенклатури 1917–1986 рр., хоча у цій же статті ними було зазначено, що розпад номенклатури відбувся протягом 1989–1991 рр. Отже, поза увагою залишився цілий період в історії партійно-радянської номенклатури – період перебудови. Тому у пропонованій статті ми здійснимо спробу проаналізувати зміни, що відбулися всередині панівного класу радянського суспільства в умовах суспільно-політичних трансформацій 1985–1991 рр.

Із приходом до влади М.Горбачова розпочалася перебудова не лише країни, але й номенклатурної системи. Зазвичай генеральні секретарі починали своє правління з кадрових перестановок, що було обумовлено природним прагненням кожного новообраного лідера країни створити навколо себе команду відданих людей. У М.Хрущова та Л.Брежнєва на це пішло близько трьох років. Після такої чистки помітні кадрові перестановки вже не проводилися, а створена команда працювала майже в незмінному складі протягом наступних років [13, с. 53]. На початковому етапі правління М.Горбачова здавалося, що механізм "конструювання" еліти не зазнав значних змін порівняно з попередніми періодами: вище керівництво енергійно "чистить" правлячий клас і створює зручне і потрібне для себе оточення. Однак незабаром стає очевидним, що новий Генсек порушує неписані закони функціонування радянської еліти, що існували в СРСР. М.Горбачов влаштовує справжню "кадрову м'ясорубку". Її причиною стало те, що курс на демократизацію і гласність, гасло переходу до ринкових відносин несли загрозу закріпленій партноменклатурі, підривали засади влади тоталітарної еліти, проте відкрито виступити проти полі-

тики/лінії М.Горбачова на перебудову ніхто не наслідуювався. Утім, одночасно активно здійснювалася прихована протидія перебудові (точніше, бездіяльність та ігнорування), яка відіграла неабияку роль у гальмуванні реформаційного процесу. Вірогідно, усвідомлюючи це, М.Горбачов протягом усього свого правління продовжував пошук "потрібних людей" і здійснював заміни на ключових посадах, тобто на самій верхівці політичної влади. У 1986–1989 рр. змінилося 82% секретарів райкомів і міськкомів партії, 91% секретарів обкомів, крайкомів і республіканських партійних організацій [16, с. 80]. Аналіз показує, що амплітуду кадрових змін у роки перебудови можна порівняти лише з періодом 30-х рр. ХХ ст.

Протягом 1985–1991 рр. усередині партійно-радянської номенклатури під тиском як "зверху", так і "знизу" відбулися кардинальні трансформаційні процеси, які умовно можна поділити на три етапи.

Перший етап (квітень 1985 – січень 1987 рр.) – руйнування канонічних основ і механізму конструювання еліти та зародження "фракцій" усередині партійно-радянської номенклатури Центру. Для розуміння мотивів, якими керувався М.Горбачов у своїй кадровій політиці, варто охарактеризувати правлячий клас пер. пол. 80-х рр. ХХ ст.: у цей час тенденція кадрового застою і катастрофічного старіння еліти стала більш ніж очевидною не лише для мешканців СРСР, але й для світової громадськості. Трансляція партійних з'їздів шокувала: у величезній президії на сцені засідали сивочолі старці, які з труднощами читали "з папірця" багатогодинні доповіді. У пізній період правління Брежньєва змінилася суть поняття "молодий політик". Зокрема, п'ятдесятидворічний М.Горбачов уважався "молодим" на момент його обрання на посаду Генерального секретаря ЦК, а середній вік вищої еліти наближався до 70 років. Вікового обмеження для обіймання відповідальних посад не існувало [14, с. 50–51].

В апараті ЦК КПУ вікова ситуація порівняно із загальносоюзними показниками була значно кращою. Відповідно до статистичного звіту про склад і змінюваність кадрів працівників ЦК КПУ станом на 1 січня 1985 р. склад працівників за віком мав такий вигляд [18, арк. 1]:

Вік	Кількість працівників
До 30 років включно	2
31–35 років	18
36–40 років	62
41–45 років	129
46–50 років	134
51–55 років	56
56–60 років	31
понад 60 років	17

Відповідно, якщо за загальносоюзними показниками половина номенклатурників першого ешелону почала свій кар'єрний шлях ще за часів Й.Сталіна, то характерною особливістю номенклатури УРСР було те, що у ній переважали особи, що розпочали свою партійну діяльність у період правління М.Хрущова [18, арк.1]:

Вік	Кількість працівників
До 1929 р.	0
1930–1940 рр.	2
1941–1945 рр.	14
1946–1955 рр.	44
1956–1965 рр.	237
1966–1975 рр.	135
1976–1981 рр.	17
1982 і пізніше	0

Отже, спостерігається суттєве розходження за віковими показниками між елітою загальносоюзного і республіканського рівня. На нашу думку, це можна пояснити тим, що перші намагалися протиставити старінню влади квотування за віком: ЦК КПРС вимагав від усіх структур влади звітів про представництво молоді в структурах влади. Однак це не дало бажаних результатів. Як показує аналіз, молодь залучалася лише до найменш значущих органів влади – у своєрідні "декоративні" органи. Республіканські органи влади та партійні організації теж були дещо "молодші" порівняно з загальносоюзними. Завдяки застосованим квотам середній вік працівників ЦК КПУ був на 20 років менший, ніж, наприклад, вік Політбюро ЦК КПРС, і складав 48,5 років.

Описана тенденція, на думку О.Криштановської, рано чи пізно повинна була спровокувати конфлікт між поколінням "старих" (70–80 років) і "молодих" (45–55 років) політиків: перші не бажали йти з "насиджених" місць, а другі відчували себе "перестарками", у руках яких немає реальної влади [14, с. 51].

Після обрання Генеральним секретарем М.Горбачова "молода" номенклатура отримала шанс змінити ситуацію і всіляко сприяла реформам. Реформаторська діяльність нового Генсека починається з активного пошуку прихильників. Політбюро, що обрало Горбачова своїм лідером, більше ніж на 80% складалося з людей Брежнєва. Лише четверо зі складу Політбюро 1985 р. були призначені Андроповим. Середній вік коман-

ди, що розпочала перебудову, складав 68,5 років. Кожен другий член вищого керівництва почав свою партійну кар'єру ще за часів Сталіна. Отже, основне протиріччя початкового етапу перебудови полягало в тому, що цю "революцію згори" повинна була здійснювати та сама бюрократична еліта, яка в душі ненавиділа і боялася її.

Розуміючи всі недоліки геронтократії у СРСР, М.Горбачов почав стрімко "омолоджувати" кадри. На номенклатурні посади призначалися люди, за плечима у яких були не лише "вислуга років" на партійній роботі, а, в першу чергу, професійні якості й, звичайно, підтримка курсу Генсека. Квітень 1985 – січень 1987 рр. – це період радикального оновлення кадрів. "Блискавична кар'єра", що не передбачала послідовне проходження всіх посадових ступенів комсомольської і партійної ієрархії і раніше була винятком із правил, тепер стає звичайним явищем. Осіб, які зробили таку кар'єру, старе покоління, що уособлювало "класичний" тип кар'єри, називало "вискочками", які прийшли на "хвилі перебудови" і просто підлаштувалися, але вже не були справжніми представниками комуністичної партії і не підходили для неї. Природно, "вискочки" також не виявляли особливої поваги до старшого покоління номенклатурників [10, с. 65–67].

Саме на цьому початковому етапі у номенклатурі розпочинаються суттєві трансформації. Так, якщо до 1985 р. політичну еліту відрізняли показна єдність, зовнішня монолітність (за винятком періоду 1953–1956 рр.), то тепер усередині партійно-радянської номенклатури відбувається своєрідна диференціація: починають формуватися групи, яких О.Шубін умовно називає "пуританами", "консерваторами" і "реформістами", між якими розгорілася боротьба за першість [19, с. 12]. В основі цієї диференціації, що порушила політичну єдність еліти, лежали три елемента: по-перше, ставлення до реформ (їх необхідність чи непотрібність); по-друге, ставлення до економічних проблем (насамперед проблема приватної власності), і, по-третє, вікові протиріччя (конфлікт поколінь або типів кар'єрного росту), про наявність яких вже йшлося.

До групи **"пуритан", або "модернізаторів"**, уходив прошарок еліти, до якого належали прибічники Ю.Андропова і ті, хто сповідував ідею "очищення" соціалізму від нашарувань корупції і дрібнобуржуазності. Вони категорично заперечували відхід від будь-яких офіційно проголошених принципів соціалістичної схеми, але в їх межах прагнули до технологічної модернізації, тобто підтримували обмежені реформи.

Другий прошарок чиновництва – **"консерватори"** – це переважно старше покоління, яке активно протидіяло змінам через певні ідеологічні переконання, а також власні економічні інтереси. Прикриваючись соціалі-

стичними принципами і гаслами, вони прагнули максимально скористатися системою благ та привілеїв для партноменклатури, що склалася у брежньєвські часи, і вважали, що розпочаті М.Горбачовим реформи зруйнують існуючу систему і, що найстрашніше, у ході економічних перетворень і ліквідації відчуження від власності більш спритна молодь стрімко перехопить економічну ініціативу до своїх рук, а їх покоління опиниться осторонь процесів приватизації. По суті, цей прошарок можна ще назвати "фракцією номенклатурного соціалізму" [3, с. 81].

Третій прошарок – **"реформісти"** – був готовий переглядати принципи соціалізму і складався переважно з "молодого" покоління політиків. Серед них можна виділити дві течії: реформісти-прагматики і реформісти-ідеалісти. Перші найбільш чітко виражали прагнення правлячого класу до подолання відчуження від власності. Виходячи з сутності й економічних інтересів (прагнення до приватизації, але не всезагальної, а приватизації "в свою кишеню") цієї групи, її можна назвати "фракцією номенклатурного капіталізму". Другі щиро вірили у необхідність проведення реформ у СРСР із метою подолання системної кризи, що все гостріше виявляла себе. Але внаслідок умов, що склалися, реформісти зайняли вичікувальну позицію і були змушені приховувати свої плани переважно під маркою обережного реформізму "пуритан".

Загалом на першому етапі (квітень 1985 – січень 1987 рр.) трансформацій, що відбувалися всередині партійно-радянської номенклатури, ці політичні групи, або "фракції", лише почали набувати своїх обрисів, і подекуди одну групу було важко відокремити від іншої (наприклад, "реформісти" і "модернізатори" були єдині у думці про необхідність реформ, але одночасно "модернізатори" були згодні з "консерваторами" в економічних питаннях і спільно виступали проти запровадження капіталістичних елементів), проте з поглибленням перетворень у державі все більш чіткою ставала і межа між ними.

Особливістю кадрової політики М.Горбачова на початковому етапі його правління є не лише та рішучість, з якою він позбувався брежньєвської команди, але і його лояльність до висуванців Ю.Андропова. Як і Андропов, Горбачов покладав надії не лише на економічні новації, але й на дисциплінарні способи "підвищення ефективності суспільного виробництва", партійний тиск на трудові колективи, антикорупційні чистки, боротьбу з "нетрудовими доходами". Отже, в перші роки перебудови Горбачов і його команда продовжували політику авторитарної модернізації, основи якої були закладені Андроповим, а основу його команди складала група "пуритан-модернізаторів". Другою його особливістю була постійна невдо-

воленість кадровим складом вищого керівництва, яка виявлялася у постійних кадрових перестановках. Вже у квітні 1985 р. у склад вищого партійного керівництва вводиться В.Ніконов (на той час міністр сільського господарства РРСФР). 15–17 травня 1985 р. Горбачов здійснив поїздку до Ленінграда, під час якої він "пішов у народ", вступивши в живе спілкування з ленінградцями, що його оточили. Різкі промови Горбачова проти "негативних явищ" минулого провіщали подальші кадрові зміни. І, повернувшись із поїздки, вже протягом 1–3 червня Горбачов реалізував їх, вивівши свого суперника у боротьбі за найвищу владу Г.Романова зі складу Політбюро і Секретаріату ЦК КПРС "у зв'язку з виходом на пенсію за станом здоров'я". Перший секретар ЦК Компартії Грузії Е.Шеварднадзе був переведений із кандидатів у члени Політбюро. Колишній перший секретар Свердловського обкому партії Б.Єльцин, переведений у Москву на посаду завідуючого Відділом ЦК КПРС, обраний секретарем ЦК. А.Громико, незважаючи на свій поважний вік, був обраний на посаду голови Президії Верховної Ради СРСР. Це виглядало як нагорода патріарху за підтримку Горбачова. 16 червня міністром іноземних справ СРСР був призначений Е.Шеварднадзе, а 21 червня на чолі відділу пропаганди ЦК КПРС був поставлений О.Яковлєв. У жовтні цього ж року у відставку був відправлений голова Ради міністрів СРСР М.Тихонов, а на початку 1986 р. – ще п'ять брежнєвців. Наближення XXVII з'їзду змушує Горбачова поспішати з кадровими змінами: ЦК буде обраний на п'ять років, а його склад визначає більшість на пленумах, де легітимізуються усі зміни у вищому керівництві. Але незважаючи на всі його зусилля, у ЦК КПРС брежнєвці залишають за собою майже 2/3 місць, і Горбачов розпочинає Перебудову, не маючи не лише більшості, але й навіть достатньої групи підтримки у верхах [12, с. 225]. За таку кадрову політику, що проводилася всередині правлячого класу, який до цього користувався фактично недоторканістю, Горбачов отримав у вищих колах номенклатури репутацію "зрадника".

Однак, незважаючи на такі значні кадрові зміни, перебудовчі процеси в СРСР відбувалися повільно. У серпні 1986 р. під час поїздки на Далекий Схід, зіткнувшись із невдоволенням населення економічною політикою, Генсек публічно звинуватив середню ланку управлінської системи країни в недоліках та саботажі. Проте причину невдачі курсу на перебудову на цьому етапі треба шукати в іншому, а саме в явищі "непотоплюваності" номенклатурних працівників. Це означає, що за умови включення прізвища управлінця до номенклатурних списків більшість із його упущень та службових зловживань (а подекуди й відверто кримінальні

злочини) залишаться не поміченими. Діяння такого характеру тягли за собою переведення на іншу роботу, внаслідок чого від номенклатурника-делітанта або злочинця можна було позбутися або просунувши на підвищення, або відправивши на пенсію, або поховавши його. Причому цей факт був загальновідомим і підривав морально-етичний авторитет партії. Його була змушена визнати й сама партія. "У деяких областях ми стикаємося з нічим не пояснюваним підходом до підбору кадрів, – констатується на жовтневому 1986 р. засіданні Політбюро ЦК КПУ. – Візьмемо, наприклад, Волинську область. Тут облагропром, по суті, перетворився на гніздо для "штрафників". Сюди було направлено 9 чоловік, які мали партійні стягнення, з них – 3 за зловживання службовим становищем та 2 – за надмірне вживання алкоголю..." [2, с. 51] "Непотоплюваність" перетворювала номенклатуру у своєрідну "касту" замкнену на виході. Така кадрова політика гальмувала усі перетворення в країні, адже від перестановки місць доданків сума не міняється.

У таких умовах назрівало питання про кадрову революцію – вже не просто чистки чиновництва, а принципову зміну структури партійно-державного апарату, а відповідно і правлячого класу. Влітку на відпочинку М.Горбачов продовжував обмірковувати причини "пробуксовки" реформ. Відправною точкою роздумів залишалася теза про те, що винні кадри, проте їх чистили вже декілька років. "Уже в той час я все частіше приходив до думки, що справа, очевидно не лише в людях, а й у тому, що вони діють у жорстких межах системи, що склалася, яка залишала мало простору для ініціативи в господарстві та політиці" [7, с. 306].

25 вересня 1986 р. на засіданні Політбюро Горбачов проголосив лозунг "Бити по штабам!", стверджуючи, що перебудова "знецінюється на рівні штабів" [4, с. 109]. "Такі кадри нам не потрібні, – говорив він у запалі. – Зруйнувати цю номенклатуру" [16, с. 79]. І хоча цей лозунг, що ознаменував новий виток кадрових змін, прозвучав ще у 1986 р., справжній "вогонь по штабам" був відкритий на початку 1987 р. і ознаменував новий етап в еволюції правлячого класу СРСР.

Другий етап (січень 1987 – березень 1989 рр.) – формування засад нової системи рекрутування/кооптування еліти на основі альтернативних виборів та посилення внутрішньономенклатурного протистояння між "реформістами" та "консерваторами". В протистоянні з номенклатурою Горбачов пішов шляхом політичної реформи, першим кроком якого став січневий (1987) Пленум ЦК "Про перебудову і кадрову політику". Генсек був змушений визнати "небезпеку зростання кризових явищ у суспільстві". Їх причина – "механізм гальмування соціально-

економічного розвитку", що склався в 30-і рр. ХХ ст. Незважаючи на те, що Горбачов нічого не сказав про бюрократію, яка власне й виступає в ролі цього "механізму гальмування", було зрозуміло, що мова йде саме про неї [19, с. 90]. У тексті доповіді М.Горбачова визнавалася необхідність альтернативних виборів по всій партійній вертикалі. Крім того, у доповідь було внесено ще одне суттєве нововведення, що розширювало "внутрішньопартійну демократію". Відтепер представники партійного керівництва були зобов'язані систематично звітуватися про проведену роботу перед тими, хто їх обирав.

У доповіді "Про перебудову і кадрову політику партії" було визначено наступні напрями демократизації, що виходили за межі "казарменого соціалізму":

- початок перетворення КПРС із державної структури в реальну політичну партію ("Треба рішуче відмовлятися від не властивих партійним органам управлінських функцій");
- висунення на керівні посади безпартійних;
- розширення "внутрішньопартійної демократії";
- зміна функцій і ролі Рад, вони повинні були стати "справжніми органами влади на своїй території";
- проведення виборів у Ради на альтернативній основі [6].

На Пленумі Горбачов трактував перебудову як "злам механізму гальмування, створення надійного й ефективного механізму прискорення". В цьому контексті ставало очевидним, що цього разу мова йшла не про чергову чистку, а про всезагальну перевірку номенклатури на предмет здатності спілкуватися з населенням; комуністичні штаби мали опинитися під "вогнем" виборців. Система альтернативних виборів була апробована в багатьох виборчих округах вже влітку 1987 р. на виборах у місцеві Ради. Вперше за всю історію СРСР.

Отже, січневий Пленум став відправним пунктом у формуванні нового системоутворюючого принципу формування еліти.

Процес демократизації призвів до остаточного розмежування номенклатури на "фракції": більш "консервативну" і більш "ліберальну" ("реформістську"). Вплив "реформістів" у керівництві зріс, але в ньому відбулося нове розмежування: якщо раніше "реформісти" були тісно пов'язані з "пуританами", то тепер більшість "пуритан" переходить із помірковано-реформістських на консервативні позиції. Але один із найбільш значних представників "пуританської" течії – Б.Єльцин – узяв на себе функції лідера реформістів у номенклатурному середовищі. Тобто "фракція" "пури-

тан" фактично розмивається і своїми силами поповнює табори "консерваторів" і "реформістів".

Якщо в РРСФР процеси перебудови торкнулися партноменклатури вже у 1985–1986 рр., то ситуація у владних колах УРСР залишалася *de facto* незмінною аж до 1987 р., коли розпочинаються масштабні кадрові перестановки. Один за одним залишають свої посади перші секретарі Дніпропетровського, Ворошиловградського, Львівського обкомів партії. На липневому (1987) Пленумі ЦК КПУ відправлено на пенсію члена Політбюро ЦК КПУ, Голову Ради міністрів України О.Ляшка, кандидата у члени Політбюро, голову КДБ України С.Муху. Протягом 1988 р. було обрано 36 нових секретарів обкомів (у тому числі 8 перших), 147 перших секретарів міськкомів та райкомів партії, 6 перших керівників міністерств та відомств республіки. Проте, як і раніше, приток нових свіжих сил залишався мінімальним, адже ніхто не змінював правил кадрової гри. Крім того, на той час ніхто не скасував таємних інструкцій Секретаріату ЦК КПУ, які вимагали чіткої послідовності дій під час кадрових змін на ключових посадах держави: "Призначення та звільнення працівників, посади яких входять до обліково-контрольної номенклатури ЦК Компартії України, здійснюються лише після узгодження з відповідними відділами ЦК. Міністерства, відомства, організації приймають відповідні рішення чи видають накази лише після повідомлення (усного чи письмового) про згоду відповідного відділу ЦК Компартії України" [2, с. 53].

В УРСР на цей період "фракції" всередині партійно-радянської номенклатури ще не є сформованими, однак реформістські настрої починають давати про себе знати "знизу". У 1987 – на поч. 1989 р. виразний рис у республіці набуває конфлікт між елітою і населенням, провідниками інтересів прогресивної частини якого стають неформальні організації УКК, "Громада", УГС та інші. Їхня діяльність та ідеологічні засади протиставляються переважно консервативній політичній еліті в УРСР. У момент, коли, на відміну від РРСФР, "фракція" "реформістів" ще не склалася, саме неформальні організації постали у образі сили стримування і противаги консерваторам.

Важливими віхами на еволюційному шляху партійно-радянської номенклатури на цьому етапі стали: XIX партконференція (1988), на якій у повний голос пролунали пропозиції з політичної реформи і прийняті рішення про розмежування функцій партії і держави, про зміну структури і складу партійного апарату, про відмову від номенклатурного принципу підбору кадрів і заміну його альтернативними виборами та інші, а також липневий (1988) Пленум ЦК КПС, що прийняв рішення про перебудову

партійного апарату (було ліквідовано більшість господарських та галузевих відділів, скорочувалася кількість відповідальних працівників) [13, с. 54].

Незабаром були прийняті нові виборчі закони і почалася підготовка до виборів народних депутатів СРСР. У суспільстві вперше за багато десятиліть почалася відкрита політична боротьба. Розпочався новий, третій етап в еволюції правлячого класу радянського суспільства.

Третій етап (березень 1989 – серпень 1991 рр.) – початок формування нового типу еліти на основі проведення альтернативних виборів (як нового джерела рекрутування еліти) та перетворення номенклатури з правлячого класу на клас великих приватних власників. 1989 р. став апогеєм "кадрової м'ясорубки" в СРСР. Показовим в цьому відношенні став квітневий Пленум ЦК КПРС, коли 74 члена і 24 кандидата в члени ЦК були відправлені у відставку. Апофеозом "зрадництва" Горбачова партійно-державній номенклатурі можна вважати вибори народних депутатів СРСР, у результаті яких значна частина впливових керівників не були включені до складу "партійної сотки" і змушені були балотуватися від територіальних округів. До того ж уведення альтернативних виборів як способу заміни консервативної частини номенклатури зумовило появу нових "правил гри" для правлячого класу, оскільки їх ігнорування неминуче призводило до втрати своєї влади та соціального становища. Далеко не всі номенклатурники були здатні вести передвиборчу агітацію на одному рівні із представниками демократичних сил. Таких були одиниці, і вони, скоріше за все, були винятком із правила. І.Салій (на той час перший секретар Подільського райкому Компартії України, який насмілювався "випробувати себе в боротьбі за мандат народного депутата СРСР як самовисуванець") у своїй книзі "Крах партійного колосу" пригадує: "Команда райкомівців, менше десяти осіб, яку мені вдалося скомплектувати, прагнула показати приклад нової агітаційної роботи, тобто хотіла вести її так, як демократичні сили, зокрема Рух... На зустрічі з виборцями почав ходити у джинсах, без краватки, зустрічався з людьми переважно не в актових залах, сидячи в президії, а безпосередньо на автобусних зупинках чи, скажімо, біля торгових центрів. Не боявся виступати на мітингах, вступати в гостру полеміку" [17, с. 48]

Республіканська партійно-радянська номенклатура вже не вважала вигідним для себе зберігати повну залежність від Москви. Однак вона й не могла її зберегти, оскільки національно-демократичні рухи чинили політичний тиск на керівництво ЦК. Іронія долі полягала в тому, що українська еліта, яка на цей момент у своїй більшості складалася з партійних

функціонерів, на практиці намагалася реалізувати ленінський принцип "права нації на самовизначення" [16, с. 80].

На відміну від Москви, де усі реформаційні процеси перебудови проходили з великою інтенсивністю, Україна залишалася "заповідником застою". Такий стан речей пов'язувався, в першу чергу, з ім'ям першого секретаря ЦК КПУ В.Щербицького. 28 вересня 1989 р. у Києві відбувся Пленум ЦК КПУ, який проходив за участю М.Горбачова. На Пленумі В.Щербицького було звільнено від обов'язків першого секретаря і члена Політбюро ЦК КПУ "у зв'язку з виходом на пенсію". Новим першим секретарем було обрано В.Івашка.

Головним підсумком 1989–1990 рр. став перехід центра влади від ЦК КПРС до З'їзду народних депутатів і Верховної Ради СРСР, відміна законодавчого закріплення керівної ролі КПРС, уведення інституту президентства, вибори у республіканські та місцеві Ради. Стрімка політизація суспільства призвела до зародження нових політичних партій, що ставили одним із головних завдань усунення КПРС від реальної політичної влади. З'являється нова еліта. Вона ще багато в чому збігається з партійною, але вже не тотожна їй. Політична реформа, здійснена М.Горбачовим і його прибічниками, не тільки зменшила обсяг влади КПРС, але й вивела на політичну арену нових лідерів, які прийшли до влади не відлагодженими кар'єрними лабіринтами, а завдяки їх особистим якостям. Одночасно, використовуючи економічні привілеї правлячого класу (створення спільних підприємств, вільне отримання готівки, пільгові кредити, операції з нерухомістю, приватизація тих державних структур, якими вони розпоряджалися, підприємств тощо), номенклатура перетворила державну власність, що знаходилася в її розпорядженні, у юридично оформлену приватну власність [13, с. 55–58]. Нарешті подолання відчуженості власності від еліти, за що так боролася група "реформістів", або "фракція" "номенклатурного капіталізму", було здійснено. Таким чином, номенклатурники із правлячого класу перетворилися на потужний клас приватних власників.

Чи можна вважати цей період крахом номенклатури? Т.Коржихіна та Ю.Фігатнер у своїй статті визначили, що розпад номенклатури відбувся у два етапи: 16 жовтня 1989 р. у газеті "Правда" було оголошено, що комісія ЦК КПРС із питань партійного будівництва та кадрової політики прийняла рішення про ліквідацію "обліково-контрольної номенклатури", а 23 серпня 1991 р. була позбавлена списково-номенклатурного принципу влади й вища держпартократія [11, с. 37]. Якщо номенклатуру розуміти як безособовий перелік посад, то дійсно у 1989–1991 рр. настав кінець но-

менклатури. Більше того, з упровадженням виборів на альтернативній основі був ліквідований номенклатурний (вертикальний) принцип рекрутування еліти. Але статистика говорить про інше: лише 13% радянської правлячої еліти кін. 80-х рр. XX ст. опинилися в пострадянський період за межами кола керівних працівників, решта обійняли елітні позиції, які можна прирівняти до номенклатурних посад радянських часів, а більше третини представників радянської державної еліти – керівні посади в державному апараті [9, с. 154]. Очевидно, що ті самі персони пересіли у нові крісла. На думку Р.Піхої, сутність такого переміщення полягала в тому, що переважна частина номенклатурників у ході приватизації розміняла свій політичний вплив на соціально-економічний статус [16, с. 81]. До цього твердження можна додати, що за допомогою соціально-економічного статусу вони отримували гарантії повернення влади в свої руки.

Отже, протягом 1985–1991 рр. паралельно із трансформаціями в суспільно-політичному житті СРСР відбувалися радикальні зміни і партійно-радянської номенклатури як правлячого класу в державі. Хоча темпи перетворень загальносоюзної та республіканської номенклатури різнилися (не на користь останньої), умовно можна виділити три етапи її еволюції. Перший етап – це період, коли з ініціативи М.С.Горбачова починають руйнуватися усталені в СРСР "закони" формування елітарного прошарку, а всередині самої номенклатури втрачається колишня монолітність і зароджується фракційність. Однак ця тенденція характерна для центру, в УРСР продовжує панувати "застій" як у кадровій політиці, так і в усіх сферах життя республіки. Другий етап – створення базису для якісно нової системи кооптування еліти шляхом альтернативних виборів, що було найвищим проявом "зрадництва" Горбачова відносно "непотоплюваного" і "недоторканого" класу номенклатури. Здатність чи нездатність конкурувати у відкритій політичній боротьбі з новими демократичними силами та принципове сприйняття чи несприйняття реформ обумовили остаточне розмежування номенклатури на "фракції" "реформістів" та "консерваторів". Характерною особливістю УРСР було те, що на цьому етапі починає яскраво виявляти себе демократично налаштована громадськість, об'єднана у неформальні організації, яка за відсутності в українській номенклатурі сформованої "фракції" прихильників реформ протиставляє себе консервативній еліті. Це загострює конфлікт формату "влада – суспільство". Третій етап став найбільш визначальним в еволюції номенклатури. З одного боку, лави політичної еліти відтепер поповнювалися шляхом альтернативних виборів новими представниками, які кардинально відрізнялися від номенклатурників старого зразка, а з іншого – перед ра-

дянською номенклатурою відкрилися широкі економічні можливості, реалізація яких гарантувала їм повернення втраченої влади або утримання її у своїх руках. Отже, зміна еліт наприкінці 80-х – на поч. 90-х рр. – це ілюзія. Насправді стара номенклатура перефарбувала свій фасад із партokraticного на демократичний (псевдодемократичний) і стала кісткою для формування нової еліти (неономенклатури). Ця обставина великою мірою обумовила характер і особливості українського політикуму вже у пострадянську добу.

Література

1. Ашин Г. Смена элит // *Общественные науки и современность*. – 1995. – №1.
2. Бойко О.Д. Україна в 1985–1991 рр. Основні тенденції суспільно-політичного розвитку. – К., 2002.
3. Водолазов Г.Г. Горбачев: номенклатурная утопия // Кто и куда стремится вести Россию? Актеры макро-, мезо- и микроуровней современного трансформационного процесса / Под общ. ред. Т.И.Заславской. – М.: МВШСЭН, 2001.
4. Воротников В.И. А было это так... Из дневника члена Политбюро ЦК КПСС. – М., 1995.
5. Восленский М.С. Номенклатура: Господствующий класс Советского Союза. – М., 1991.
6. Глезин Э. Январская весна. Перестройка есть гласность плюс демократизация всей страны // *Известия*. – 2007. – 24 марта // <http://www.izvestia.ru/hystory/article3100572/>.
7. Горбачев М.С. Избранные речи и статьи. – Т.3. – М.: Политиздат, 1987.
8. Дорошко М.С. Компартійно-державна номенклатура УСРР у 20–30-і роки ХХ століття: соціоісторичний аналіз: Монографія – К.: Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет", 2004.
9. Ершова Н.С. Трансформация правящей элиты России в условиях социального перелома // Куда идет Россия? Альтернативы общественного развития / Под общ. ред. Т.И.Заславской, Л.А.Арутюнян. – М.: Интерпракс, 1994.
10. Коваль Т.Б. Кто Вы теперь, последние первые – первые или последние? // *Мир России*. – 1995. – №3–4.
11. Коржихина Т.П., Фигатнер Ю.Ю. Советская номенклатура: становление, механизмы действия // *Вопросы истории*. – 1993. – №7.
12. Крыштановская О. Анатомия российской элиты. – М.: Захаров, 2005.
13. Крыштановская О. Трансформация старой номенклатуры в новую российскую элиту // *Общественные науки и современность*. – 1995. – №1.
14. Крыштановская О.В. Элита и возраст: путь вверх // *Социологические исследования*. – 2002. – №4.

15. Левин М. Номенклатура – Arcanum Imperii (Технология управления против социологии управленцев) // Куда идет Россия? Общее и особенное в современном развитии / Под общ. ред. Т.И.Заславской. – М.: Интерпракс, 1997.

16. Пихоя Р.Г. От номенклатуры к олигархии. Функционально-социальная группа на пути к сословию // Куда идет Россия?.. Власть, общество, личность / Под общ. ред. Т.И.Заславской. – М.: МВШСЭН, 2000.

17. Салій І.М. Крах партійного колоса. Факти, роздуми, застереження. – К.: Вирій, 2007.

18. Центральний державний архів громадських організацій України, ф. 1, оп. 67, спр. 1223.

19. Шубин А.В. Парадоксы перестройки. Упущенный шанс СССР. – М.: Вече, 2005.